

A 150 éves Népiskolai Törvény és hatása a természetrajz és gazdálkodási ismeretek oktatására, az iskolakertek elterjedésére

**Halbritter András Albert - Lanczendorfer Zsuzsanna,
Széchenyi István Egyetem, Győr
Both Mária, Apor Vilmos Katolikus Főiskola, Vác
Fodorné Magyar Ágnes – Fodor László,
Debreceni Gönczy Pál Általános Iskola, Debrecen-Józsa**

1. Bevezetés

A osztrák-magyar kiegyezés után egy évvel kiadott 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában az oktatás-nevelés újraszervezésének kiinduló dokumentuma. Tanulmányunkban ennek állítunk emléket, megvizsgálva a törvény hatását a természetrajz és gazdálkodási ismeretek oktatására, az iskolakertek elterjedésére, egyben tisztelve a törvényt szellemileg és jogilag előkészítő jeles pedagógusokra, tudósokra. Eredményeikre ma is támaszkodhatunk, az ország ma is működő iskolakertjeinek egy része ebben a korszakban alakult, némelyikük megszakítás nélkül működve.

2. A Ratio Educationis és hatása a magyar természettudományra, mezőgazdasági oktatásra

Mária Terézia 1777. évi *Ratio Educationis* rendelete – németesítő törekvései ellenére – számtalan, a magyar nemzet szempontjából is előremutató elemet tartalmaz. A korábban felekezeti szervezésű tanügyben az állam felvállalta szerepét, tantervi szabályzással, közigazgatással (tankerületi központokkal és normaiskolákkal, tanítómesterképző tanfolyamokkal Pozsonyban, Budán, Nagyváradon, Kassán, Győrött, Besztercebányán, Ungváron, Pécsen). A tananyagban megjelenik a *közvetlen hasznosság*, az *utilitarizmus* elvének érvényesítése. Ekkorra már világossá vált, hogy a nemes ifjak számára előnyös barokkos *latinos-jogászi ismeretek* – amelyeket a hagyományos kollégiumok nyújtottak – szükségesek ugyan, de *kiegészítésre szorulnak*. Ezek mellett fontos volt a jövőbeni életvitelben közvetlenül hasznos ismeretek elsajátítása is, mint például a *gazdálkodás* tudományáé, és ezzel összefüggésben a *természetrajz*, a *földmérés* megismerése (Pukánszky–Németh 1997). Ugyanebben (a konferenciát szervező Apáczai Csere János Kar folyosóján eredeti példányban megtekinthető) a rendeletben szerepel először iskolakertek felé mutató elemként a szántóföldi növények tananyagba emelése a „*grammatikai iskolákban*” (CXVIII. §): „*A Természetrajz felosztása és tárgyalása, tekintettel a grammatikai iskolák tanfolyamára. [...] A második esztendőben a növényország, vagyis azon egyedek rajza kerül sorra, melyek élnek ugyan, de nem éreznek. Itt nem az a növénytan lesz a tanítás tárgya, mely az orvosi tudományhoz áll közel s ezért az egyetemi tanulmányoknak van fenntartva, hanem főleg azon növények természete és haszna, melyeknek ismerete a gazdálkodásban s az ember életében előforduló egyéb hasznos foglalkozásokban nagyon szükséges. Ilyenek a különböző gabonafélék, hüvelyes vetemények, zöldség- és takarmányfélék, épúgy a dohány, kender, len, répa stb., főleg pedig a szőlő, a gyümölcs- és erdei fák, amelyek között különösen a hazai növényekre kell majd figyelmet fordítanunk.*” Itt jelenik meg azon szemlélet, miszerint az iskola is felelős a tanulóifjúság egészségéért (CCXXII. §): „*A tanulóifjúság egészségi állapotát illető rendtartási intézkedésről általában. Ha az ifjak magukra hagyatnak és mások fölügyelete alatt nem állanak, egészségüket, sőt még életüket is gyakran veszedelembé döntik. A legtöbb*

szülőnek szűkebbek az anyagi viszonyaik, semhogy külön nevelőt vagy kísérőt adhatnának gyermekeik mellé. Ezért javarészt az iskolának fog jutni az a föladat, hogy a távollevő szülők szerepét betöltse és gondos figyelemmel megelőzzön mindent, ami az ifjúság egészségét megkárosíthatná, tagjainak épségét megronthatná, vagy épen életét veszélyeztethetné. Azonkívül gondoskodni fog alkalmas segítőszerek és eszközök beszerzéséről, melyek az egészség ápolására, a test megedzésére és erejének fönntartására közrehatnak.” A rendelet kiemeli a természettudományok iskolai jelentőségét is (CXVII. §): „A természetrajzról s különösen azon okokról, melyek miatt a természetrajz a szükséges tantárgyak közé soroztatik a magyar grammatikai iskolákban. Ha az ifjúsági latin iskolák csupán a felsőbb tudományokra készítenének elő, alig volna elegendő ok arra, hogy a természetrajz a szükséges tantárgyak közé soroztassék, mivel ennek tökéletes tárgyalása magasabb iskoláknak van fenntartva. Minthogy azonban a tanulók közül a legtöbben a latin iskolai tanfolyam elvégzése után tanulmányaikat teljesen abbahagyják s új foglalkozás ösvényére térnek, szükséges, hogy már zsenge korukban oktatást nyerjenek abban a tudományban, mely elismert tárgyi gazdagságánál és hasznosságánál fogva csaknem mindenkinek, bármely állásban legyen is, előnyére válik.”

A felvilágosodás és a természettudományok iskolai felértékelődését Magyarországon Mitterpacher Lajos (1734-1814) életműve mutatja legvilágosabban. Európai műveltségű természettudós és iskolateremtő pedagógus volt, aki Bécsben, majd a magyar tudományegyetemen évtizedekig oktatta a természetrajz és a mezei gazdaságtan tantárgyait. Szakirodalmi tájékozottsága a természettudományok minden területére kiterjedt (Rapaics 1935). A fizika, a kémia, a biológia, a természetföldrajz, ásvány- és kőzettan, valamint a mezőgazdaság akkori tudományos ismereteit összegyűjtötte és közel ötven német, illetve latin nyelvű egyetemi tankönyvben azokat átfogó rendszerbe összefoglalta. Ismerte a hazai természeti adottságokat, a gazdasági és társadalmi lehetőségeket, ennek fényében a tudomány eredményeit a közjó javára igyekezett a gyakorlatba átültetni (Ballenegger–Finály 1963). 1777-ben jelent meg híressé vált tankönyvének az *Introductio in physicam plantarum historiam* első növénytani része, amit az 1777-es Ratio Educationis szellemében írt a királyi akadémiák filozófiai tanfolyamainak. A második rész a szántóföldi növénytermesztést tárgyalja a talaj előkészítéstől, a talaj termőképességének javításán keresztül a vetés, aratás és cséplés bemutatásáig. Külön kitér a rétek gondozására és a kártevők elleni harcra. A harmadik részt a konyha- és virágkertészetnek szentelte, ebben is nagy hangsúlyt kap a talajművelés, majd a különböző vetemény fajták bemutatása következik. A befejező, negyedik rész a gyümölcsöskertek gondozását, a melegágykészítést mutatja be, az oltástól a leszedett gyümölcsök helyes tárolásáig. Életének egyik főműve az *Elementa rei rusticae* egyetemi tankönyv (Mitterpacher 1777; 1779; 1794), mely későbbi hazai mezőgazdasági könyvek forrásmunkájává vált. Egyetlen műve olvasható magyarul, – németből Spécz Antal fordította – amelyet *A szederjfa és a selyem bogár neveléséről való oktatás, mellyet a falusi oskoláknak számokra* címmel írt, és 1805-ben Budán jelent meg. Az 56 oldal terjedelmű kis füzet atyai tanító hangvételben mutatja be első részében a szederfa szaporítás, ültetés és gondozás lépéseit. Nagy hangsúlyt fektet a megfelelő vízgazdálkodású talaj kiválasztására, a növény fény- és párákedvelésére, valamint a levegő pormentes tisztaságára: „XIII.§ Minemű földet kíván a fa a szabad térségen A helyet nem választhatod kényvedre. A fát ne ültessz vizenyős földbe, vagy dohos rekkenő völgyekbe, sem ország vagy falu útja mellé, sem téglá, vagy mész égető kementzéhez közel, a hol a por s a füst meg lepi leveleit; hanem hagyj álljon valamelly dombos szabad térségen.” (Mitterpacher 1805: 20–21) Az írás második részében a szerző a „selyembogár” szaporításának és a lárvák gondozásának szigorú, nagy figyelmet igénylő lépéseit mutatja be: „A szederjfa felnő ugyan akárhol, és akár minemű földben; de nem mindenütt egyenlő haszonnal a selyem szaporításra nézve. A kövér, vagy nedves földben szapora, és leveses, a sovány földben pedig kemény, és apró leveleket hajt a fa; de ezen

eledeltől, vékony, erős és fényes selymet fonnak a bogarak; amattól pedig vastagot és durvát” (Mitterpacher 1805: 9–10). A szájról-szájra, hagyományként, a napi tevékenységben élő tudás leírva, a tudós ember által összefogott rendszerben ekkor alakul át, lesz iskolai tananyag a gyerekek, a következő nemzedék számára. A selyemhernyó-tenyésztés tanítása már Tessedik Sámuel szarvasi Gyakorlati Képzési Intézetében is megjelent, mint kenyérkereső foglalkozásra nevelési elem, és végigkísérte a hazai iskolakertek hőskorát, bekerült a tanító- és tanítónőképzők tananyagába, mint például a győri Magyar Királyi Állami Tanítónőképző Intézetében is. Nem mellesleg, a győri állami tanítónőképző szomszédságában fekvő Batthyány park ekkori neve *Szedreskert*, mivel a selyemhernyó táplálása végett ültetett fehér eperfa (*Morus alba L.*) dunántúli tájneve *szederfa*. A selyemhernyó-tenyésztés jelentősége nemcsak az volt, hogy egy nagy szaktudást igénylő technológiáig is eljutottak a kertészeti tananyagban, hanem a hernyóselyem e korban keresett termék volt a piacon. Emellett a rossz közlekedési lehetőségekkel rendelkező elzárt településeken is pénzkereseti lehetőséget biztosított.

3. Az iskolakertek hazai előzményei

Az iskolakert Comenius Sárospatakon írt *Didactica magna, Nagy oktatástan* című könyvében (1632) jelenik meg először: „Az iskola mellett legyen kert, ami a tanulók pihenésének, feltöltődésének színtere, ahol a diákok kényelmesen tanulmányozhatják a fákat, virágokat, gyógynövényeket és megtanulják élvezni azokat” (Comenius 1992).

Fontos előzménye a népiskolai törvény iskolakertekre gyakorolt hatásának az, hogy Johann Heinrich Pestalozzi neuhofi, 1780-ig tartott iskolájában először jelent meg a növénytermesztési foglalkozások általi intézményesített munkára nevelés. Pestalozzi és a Ratio Educationis hatására pedig Tessedik 1780-ban alapított „szorgalmatossági iskolája”, szarvasi „gyakorlati képzési intézete”, ahol valószínűleg első magyarországi iskolakert működött. Szintén Pestalozzi személyes hatására létesült 1828-ban az első magyar óvodaként ismert kisgyermekiskola, amelyben Brunszvik Teréz kertet is kialakított (Gellér 1994) és bevezette a Pestalozzi által kidolgozott *beszéd- és értelemgyakorlatokat (Anschauungsunterricht)* is (Pukánszky–Németh 1997).

4. A népiskolai törvény születése és megalkotói

A reformkori polgárosodást célzó törekvések a nevelésügyben is megjelentek. A forradalom idején, 1848 júliusában Ney Ferenc elnökletével rendezték meg az első „közös és egyetemes tanítói tanácskozmány”-t. A gyűlés küldöttsége 1848. július 28-án átnyújtotta határozatait és ajánlásait Eötvös József (1813-1871) Vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Ebben szerepel, hogy „A képezdék kellően felszerelendők, könyv-, gép-, mintatárral valamint kerttel ellátandók.” Eötvös, – aki szerint: „A műveltség tehát az, amitől az emberek a politikai jogok gyakorlására képessé tétetnek”–, a Széchenyi által megálmodott gazdasági fejlesztéshez szükséges munkaerő-fejlesztés alapjaként is próbálta kezelni a népoktatás ügyét, és a gyakorlati, „kenyérkereső munkára” nevelést, ezt tükrözi majd a népiskolai törvény. Az Országgyűlés felsőháza 1848. augusztus 12-én tárgyalta Eötvös oktatási törvényjavaslatát, és úgy határozott, hogy részletes megvitatása nem időszerű, békésebb időkre kell halasztani (Sidlovics 1999; Felkai 1969).

A szabadságharc leverése után bűvópataként éltek tovább az (eötvösi) oktatási reformtörekvések, például a Fővárosi képviselőtestület oktatási bizottságában. Itt kezdett együtt dolgozni 1860-tól Eötvös József és a későbbi népiskolai törvény kidolgozója, Gönczy Pál.

Gönczy Pál (Hajdúszoboszló 1817–Karácsond 1892) tanító, politikus, író, debreceni diákként Zákány Józsefnél tanult pedagógiát, Nagy Lászlóval együtt. Svájcban munkaiskolákat tanulmányozott a Pestalozzi-követő Fellenbergnél, majd Zeleméren,

Magyarország első árvaházában nevelő, majd Gálos-Petriben magánintézetet hozott létre, ahol gazdasági ismeretek, „szőlőművelés” is a tananyag részét képezte. 1860-ban megjelent Az *eperfa- és a selyemtenyésztésről népiskolák számára* című könyve. 1867-ben a Vallás- és közoktatásügyi minisztérium osztálytanácsosa lesz, és kiemelkedő szerepet vállalt a népiskolai törvény kidolgozásában. Később, 1874-ben miniszteri tanácsossá lépett elő, 1888-ban pedig címzetes államtitkárrá neveztetett ki Eötvös József második minisztersége alatt. A népiskolai törvénnyel kapcsolatos tanterveket, rendeleteket is ő dolgozta ki. Közvetlen vezetése alatt állt 64 tanfelügyelői hivatal, 24 tanítóképző intézet, 1500 iskola. Nagy érdemeket szerzett az iskolák anyagi helyzetének megalapozásában, az iskolai épületek tervezésében, létesítésében (Dombi 1999).

A szabadságharc miatt elhalasztott oktatási reform az oktatásügy Pest-Budára (magyar hatáskörbe) helyezése utáni évben, 1868-ban törvényként lépett hatályba. Éppen túl vagyunk a röviden népiskolai törvénynek nevezett jogszabály 150. évfordulóján, oktatástörténeti értékelése azonban még mindig hiányos. A kérdés reformkori vitái letisztulásaként a törvény érintetlenül hagyta a felekezeti iskolákat, amik az azóta eltelt másfél évszázad alatt bizonyították e döntés helyességét. Bevezette az általános iskolakötelezettséget hat osztályra, szegényeknek ingyen; és mindenkinek anyanyelven.

Szemponctunkból kiemelendő, hogy az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk (<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5360>) a népiskolai közoktatás tárgyában (VII. FEJEZET: A tanítóképezdék) így rendelkezik: (kiemelés a szerzőktől)

„a) Tanítóképezdék: [...]

83. § A tanintézetekhez legalább 2 holdnyi kertnek kell csatoltni, hogy a növendékek a földművelésben, a gyümölcs- és szőlőtermesztésben, gyakorlati oktatást is nyerjenek. [...]

88. § Kötelezett tantárgyak: [...]

i) Természettudományok és azoknak a földművelésre és iparra való alkalmazása;

k) Gazdaságtan, gazdasági és kertészeti gyakorlatokkal; [...]

Tanítónőképezdék: [...]

111. § A tanítónőket képező intézetek köteles tantárgyai: [...]

i) természettan és természetrajz, (különös tekintettel a kertészetre és a női foglalkozásra, p. o. a főzésre); [...]

55. § A községi elemi népiskolában köteles tantárgyak: a) hit- és erkölcstan; b) írás és olvasás; c) fejbeli és jegyekkel számolás, és a hazai mértékek és pénznemek ismerete; d) nyelvtan; e) **beszéd- és értelem-gyakorlatok**; f) hazai földleírás és történet; g) némi általános földleírás és történet; h) **természettan és i) természetrajz elemei (különös tekintettel az életmódra és vidékre, melyhez a gyermekek nagyobb részének szülői tartoznak.) k) gyakorlati útmutatások a mezei gazdaság és kertészet köréből; l) a polgári főbb jogok és kötelességek tanítása; m) ének; n) testgyakorlat, tekintettel a katonai gyakorlatokra.**”

A törvény a népiskolákra (és tanítónőképezőkre) nem írta elő kötelezően iskolakertek kialakítását, de mivel a „*gyakorlati útmutatások a mezei gazdaság és kertészet köréből*” tantárgy oktatása nehezen képzelhető el iskolakerti tevékenységek nélkül, az iskolakertek első hazai virágkorát hozta el a törvény. Az iskolakert egyenesen a pedagógiai reformok egyik szimbólumává vált (Ackermanné Kelő 2011).

Gönczy 1868-ban tankönyvbizottságot hívott életre a népiskolai olvasó- és tankönyvek, valamint a „*vezérkönyvek*” (tanítói segédkönyvek) színvonalának fejlesztésére, bár maga is jeles tankönyvíró (Gönczy 1864; 1869; 1875; 1886a/b) volt. Az ekkor kötelezővé tett „*beszéd- és értelemgyakorlatok*” tárgy (a mai környezetismeret elődje) oktatásához Gönczy Pál korábbi iskolatársa, barátja Bokszei Nagy László (Kunhegyes 1816–Budapest 1875) gimnáziumi igazgató-tanár, királyi tanácsos, tanfelügyelő írt vezérkönyvet (Nagy 1871),

melynek fő elve a comeniusi szemléltetés, illetve a gyakorlati hasznosság, különösen a kerti és szántóföldi témák tekintetében.

A népiskolai törvény és a dualizmus közoktatása jogosan kötődik Eötvös József nevéhez, Gönczy Pál érdemei azonban kevésbé ismertek. Pályájának 50 éves jubileumát államtitkárként és a Magyar Tudományos Akadémia Levelező tagjaként és mintagazdasága irányítójaként 1888-ban ünnepelték, melyről tudósított a Vasárnapi Újság (XXXV:313). Unokájának, Gyulának 1891-ben írt levele záró soraiban is tükröződik hitvallása: „*Légy és legyetek kitartóak, hűvek és hálásak ez iskolához, mely már az ifjúkor nehéz évein áthatolt és erősen áll is nektek s az utádatok következőknek biztos révpartul szolgál a neveltség és a tudomány megszerzésére.*” (Debreceni Gönczy Pál Általános Iskola kézirata)

Irodalom

- Ackermanné Kelő K. 2011. Egy lap az iskolakertekért. *Iskolakultúra* 21: 134–140.
- Ballenegger R.–Finály I. 1963. A magyar talajtani kutatás története 1944-ig. Budapest: Akadémiai Kiadó, 182.
- Comenius J. A. 1992. *Didactica magna*; Pécs: Seneca.
- Dombi A. 1999. Egy elkötelezett pedagógus: Gönczy Pál. In: Dombi A.–Oláh J. (szerk.) *Nevelési törekvések a XIX. században*. Gyula: APC Stúdió.
- Felkai L. 1969. A népiskolai törvény és végrehajtása. *Magyar Pedagógia* 69: 151–163.
- Gellér Z. 1994. Az óvodakert kialakulása és története a századfordulóig. *Iskolakultúra* 4: 20–23.
- Gönczy P. 1864. *Pestmegye és tájéka viránya. Vezérfonal az e megyében vadon termő növények könnyű és biztos meghatározására a tanuló ifjúság és a fűvészet kedvelők számára*. Pest: Ráth Mór.
- Gönczy P. 1869. *Magyar ABC és elemi olvasókönyv a népiskolák első osztálya számára*. Buda: M. Kir. Áll.
- Gönczy P. 1875. *Utasítás a métermérték rendszere tanulására és tanítására*. Budapest: M. Kir. Egyetem.
- Gönczy P. 1886a. *Magyarország megyéinek kézi atlasza*. Budapest: Posner Károly Lajos és Fia.
- Gönczy P. 1886b. *Vezérkönyv a magyar Á-B-C és elemi olvasókönyv tanításához tanítók számára*. Budapest: M. Kir. Áll.
- Mitterpacher L. 1777. *Introductio in physicam plantarum historia*. Buda.
- Mitterpacher L. 1777. 1779. 1794. *Elementa rei rusticae*. Buda.
- Mitterpacher L. 1805. *A szederjfa és a selyem bogár neveléséről való oktatás, mellyet irt a falusi iskoláknak számokra*. Németből magyarra fordította Spécz Antal. (8-r. 56 l.) Budán. A kir. universitásnak bet.
- Nagy L. 1871. *Vezérkönyv a beszéd- és értelemgyakorlatok tanításában*. Buda: M. Kir. Áll.
- Pukánszky B.–Németh A. 1997. *Neveléstörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Rapaics R. 1935. A természettudomány a nagyszombati egyetemen. *Termtud. Közl.* 77, 1–15.
- Sidlovics F. 1999. Eötvös József és a népoktatási törvény. In: Dombi A.–Oláh J. (szerk.): *Nevelési törekvések a XIX. században*. Gyula: APC Stúdió.